

Építész a kőfejtőben Architect in the Quarry

Tanulmányok
Dávidházi Péter
hatvanadik születésnapjára

Studies Presented to
Péter Dávidházi
On His Sixtieth Birthday

Szerkesztette / Edited by:

HÍTES Sándor
TÖRÖK Zsuzsa

rec.iti
Budapest • 2010

A kötet megjelenését az
MTA Irodalomtudományi Intézete és a
Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

A borító Adam Friedrich Oeser *Sokrates meißelt die drei Grazien*
(Szókratész kőbe faragja a három gráciát) című metszete alapján készült.
A metszet Johann Joachim Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der
griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* című értekezésének első,
1755-ös kiadásában jelent meg először.

© szerzők, 2010

ISBN 978-963-7341-87-8

Kiadja a *rec.iti*,
az MTA Irodalomtudományi Intézetének
recenziós portálja ► <http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Borítóterv:

Fórizs Gergely ötlete nyomán Csörsz Rumen István
Tördelte: Hegedüs Béla

TARJÁNYI ESZTER

Az énkép iróniája – az önéletrajz játékossága

(Arany János: Bolond Istók)

A *Bolond Istók* nem tartozik Arany János klasszikus, korán kanonizálódott szövegei közé. A kortársak ugyan számoltak vele, az érzékenyebbek elismeréssel szóltak róla, és hamar önálló könyv is foglalkozott a mű filológiai hátterével, de korántsem bizonyult annyira közismertnek, mint a balladák vagy az elbeszélő költemények. Az általános iskolák tananyaga közé nem került be, nem lett olyan széles körben idézett és hivatkozott, népszerű szavalati darab, mint a *Tetemrehívás* vagy az *Ágnes asszony*. Csak egy szűkebb, az ironikus beszédmódra, az ellentmondásos kompozícióra érzékenyebb, az irodalmi reflexiót jobban értékelő réteget volt képes megszólítani. A nagykorösi időszak lírájának kanonizációjához hasonlítható a *Bolond Istók* fogadtatása, mivel összetettségét és frissességét csak később érzékelték az Arany-kutatás. A különbség a két mű befogadástörténetében csupán csak annyi, hogy míg az 1972-es *El nem ért bizonyosság* című kötet szerzői a nagykorösi korszak líráját feltűnően az újabb és korszerűbb értelmezői eszközök segítségével, nagy hangsúllyal helyezték az életmű élmezőnyébe, addig a *Bolond Istók* esetében ennyire átütő erejű recepciók fellendüléséről nem lehet beszélni.

Imre László a verses regény modernségét érzékenyen feltáró monográfiája végezte el e mű újraértékelését. Ebben a műfaj jellemző jegyeinek átértelmezésében azonban a *Bolond Istók* újdonság volta rejtettebb ma-

radt, hiszen csak egy műfaj karakterisztikumát alapvetően reprezentáló példaként került elő Arany János műve.¹ Az utóbbi években ismét tapasztalható a *Bolond Istók* felértékelése: Nyilassy Balázs, Arany epikáját rehabilitálni kívánó dolgozatai, Z. Kovács Zoltán humorcentrikus megközelítései² jelezhetik e verses regény kánonbeli helyének átrendeződését. Az újabban tapasztalható fokozott érdeklődés is mutathatja, hogy e mű feltűnően összetett, ellentmondásoktól sem mentes jellege könnyen képes belesimulni a mai irodalomértés ízlésvilágába.

Jelen esetben nem az eddig kiválasztott szál a vezető elv, azaz első-sorban nem a műfaj és a humorfelfogás újraértékelése, hanem e verses regénynek az önéletrajziséget a fikcionalizáltsággal szembesítő különös jellemvonásának bemutatása a cél.

Az önéletrajz irodalomtudományos vizsgálatában az utóbbi harminc év óriási fellendülést hozott. Philippe Lejeune dolgozatai, és az azok által kiváltott párbeszéd, olyan nyereséget jelentett, amely a reneszánszát hozta ennek a különös és ellentmondásos irodalmi hangvételnek.

A *Bolond Istók* önéletrajziséga az értelmezők által gyakran megfigyelt evidencia. A Lejeune által „önéletrajzi szerződés”-nek nevezett sajátosság Arany János *Bolond Istók*jának a recepciótörténetében erősen tetten érhető, a mű olvasói szinte egyöntetűen, a problematizálást elkerülve vélték a második éneket a szerző önéletrajzi vallomásának. A *Bolond Istók* második énekét már Arany László Arany János életrajzaként ajánlotta, és ahogy Imre László megfigyelte: „már ezt megelőzően, s persze ezután mindenki forrásértékűnek ítélte a diákevek és a színészkaland szempontjából”.³ Aranynak az 1855-ben Gyulai Pálnak írt önéletrajzi levelével kerül a verses regény folytonosan párhuzamba, amely a referenciális bizonyítékát nyújthatta a verses formájú *Bolond Istók* önéletrajziségának.

¹ IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., 1990. (E könyvébe Imre László beledolgozta a korábban megjelent tanulmányait a *Bolond Istókról*.)

² Z. KOVÁCS Zoltán, *Arany humor: Arany János, Bolond Istók és a humor* = Z. KOVÁCS Zoltán, MILBACHER Róbert, *A maradék öröme*, Bp.–Szeged, Osiris-Pompeji 2001, 148–179, és Z. KOVÁCS Zoltán, *A „belső kritika” horizontja = Nimpholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18-19. században*, szerk. SZŰCS Gábor, VADERNA Gábor, Bp., L’Harmattan, 2004, 303–314.

³ IMRE László, „A könnyelmű forma tetszik nekem, ha lelkem bújában nevet (A *Bolond Istók* második éneke), *Studia Litteraria*, 1983, 129.

Gróf István e műről írt könyvterjedelmű összefoglalója egyenesen leszögezte:

...a Bolond Istók II. énekét kétségkívül Arany egyik legfontosabb életrajzának lehet tekintenünk. Az Önéletrajzi levél csak a száraz események főbb mozzanatait és legnevezetesebb részleteit mondja el, míg itt Arany lelki életéről, habozásairól, lelki forrongásairól, vágyairól, művészi hajlamáról, a collégiumi élet hangulatairól, egyes epizódjáról, szerelméről, ifjúkori verseiről stb. kapunk több nevezetes felvilágosítást, melyek Arany életrajzíróira nézve nélkülözhetetlenek voltak eddig is, és lesznek ezután is.⁴

Következetes értelmezői kiaknázását azonban megnehezíti, hogy csak a második ének esetében vethető fel olvasati lehetőségként. Az első ének nem tekinthető önéletrajzilag formálnak.

Az, hogy a verses regény második énekének ilyen egyértelmű biográfiai olvasói tradíciója alakult ki, mára már meglepőnek tűnik az önéletrajzi kutatások fényében, mivel a szöveg erős ellenállást mutat a naiv életrajzi olvasattal szemben. Az „önéletrajzi szerződés” nem magától értetődőnek, hanem a mű által különböző jelek és paratextusok által az olvasó számára felkínált lehetőségként, illetve az olvasó által visszaigazolt szerződésszerű megegyezésként értelmezte az önéletrajziság fogalmát. A *Bolond Istókból* pedig hiányoznak azok az utalások, amelyek nyilvánvalóvá tehetnék az önéletrajzi olvasati módot. Az autobiográfiai értelmező tradíció a verses megformáltság ellenében alakult ki és stabilitását valószínűleg a rejtőző és az életrajzi mozzanatoktól szemérmesen tartózkodó és a recepcióra ezért kihívásként ható Aranykép számlájára kell írni. A verses forma ugyanis olyan jelzés, amellyel a szöveg önmaga fiktivitására int. Lejeune egyértelműen a prózai megszólalással társította az autobiográfia beszédmódját, bár később visszavette állítása határozottságát.⁵ A Lejeune-nel egyébként vitatkozó, az önéletrajzot nem olvasati szerződésként, hanem a referencialitás illúzióját sugalló trópusként értelmező Paul de Man is kétkedéssel fogadta a verses

⁴ GRÓF István, *Arany János Bolond Istókja*, Bp., é. n. [1914.], 68.

⁵ Philippe LEJEUNE, *Még egyszer az önéletírói paktumról* (ford. VARGA Róbert) = P. L., *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003, 236.

őnéletírás létének a lehetőségét.⁶ Nemcsak a verses forma, hanem Arany művének az a sajátossága is, hogy a címszereplőnek és az életrajzi szerzőnek eltérő a tulajdonneve, olyan jelzés lehet Lejeune gondolatmenete szerint, amellyel a szöveg önmaga fiktív voltára figyelmeztet. További nehézség az is, hogy Arany *Bolond Istókja* nem első személyű narrációt alkalmaz. Lejeune a harmadik személyben megírt őnéletírás lehetőségét is tárgyalta és az első személyű megszólalás elkerülése esetében a megszegett konvenció jeleire figyelmeztet: „Ha a szöveg teljes egészében harmadik személyben íródik, csak a cím (vagy az előszó) tud őnéletírói olvasatra készíteni bennünket. Ha pedig a szöveg hosszú, könnyen fennáll a veszély, hogy az olvasó megelégedik erről.”⁷ A *Bolond Istók* esetében a cím nem erre készítet, előszó pedig nem járult hozzá. Az autobiografikus olvasatra felszólító paratextuális jelek hiánya arra figyelmeztet, hogy az őnéletrajz lehetőségét nem a recepciótörténet által javallt értelmében, tehát nem forrásértékű életrajzi dokumentumként, hanem különös önstilizációként, a narratív identitás sajátos, a nyelvi megformáltságtól leválaszthatatlan énteremtő, énmegosztó, éndegradáló fogásaként értékeljük.

Talán helyesebb lenne a biográfiai értésmód helyett ezért a „biograféma” szerintiről beszélni. Ez utóbbi fogalom Roland Barthes nevéhez fűződik, aki miután 1968-ban *A szerző haláláról* értekezett, 1971-ben megjelent könyvében már a „szerző baráti visszatérése”-ről ír és a szerzői személyiség szövegbeli megjelenését a „biograféma” kifejezéssel igyekszik megkülönböztetni a korábbi olvasatbefolyásoló változattól.⁸ Bár a magyar irodalmi köztudatban inkább csak a szerző haláláról szóló, szinte már normatív doktrínává átalakult nézetek gyökereztek meg, az utóbbi

⁶ Paul DE MAN, *Az őnéletrajz mint arcrongálá* (ford. FOGARASI György), Pompeji 1997/2–3, 94.

⁷ Philippe LEJEUNE, *A harmadik személyű őnéletírás* (ford. Toókos Péter) = P. L., *Őnéletírás, élettörténet, napló, i. m.*, 118.

⁸ Roland BARTHES, *Sade, Fourier, Loyola* (ford. ÁDÁM Péter, ROMHÁNYI TÖRÖK Gábor), Osiris, Bp., 2001, 13. és 14. „A visszatérő szerző persze nem azonos azzal, akit intézmények azonosítottak (az irodalomtörténet és az irodalomoktatás, a filozófiatörténet és az egyházi diskurzus); még csak nem is egy életrajz hőse. A szerzőnek, aki kilép a szövegéből, hogy átjöjjön az életünkbe nincs azonosítható egysége; vonzerők egyszerű többes száma ő, néhány makacs részlet helye [...] nem (polgári vagy morális) személy...” (13.)

évtizedek irodalmi fejleményei a visszatérésnek, a már újfajta poétikai közegben elhelyezkedő szerzőképnek kedveznek.⁹

Ebben az esetben is érdemes ezzel a nem teljesen kidolgozott fogalommal számolni, hiszen itt az ú. n. narratív identitásnak – vagy ahogy Barthes-nál szerepelt „fiktív identitás”-nak¹⁰ – a biografikus szubjektum nyelviesített morzsáiból létrejövő erősen „biograféma”-szerű beszédmód képződik, amelyet az olvasóban képződött szerzőképként érdemes felfogni, vagyis olyan benyomások és képzetek tárházaként, amely az olvasó tájékozottságának a függvénye. A *biograféma* a szerzői életrajzban alaposan tájékozott olvasó számára közeledik a *biografikus* olvasathoz, de az olvasó akár az életút különösebb ismerete nélkül is kialakíthatja a szerzőről a saját képét, azaz *biografémáját*.¹¹

A Bolond Istók-témának az önéletrajzi megszólalásmóddal társításának különös változata található meg Weöres Sándor *Bolond Istókjában*. Petőfi, Arany és Weöres hasoncímű művei közül ez egyedül az, amely nyíltan felhívja az olvasó figyelmét erre a *biografémaszerű*, vagyis a biográfianak nem feltétlenül megfeleltethető lehetséges értelmezési irányra már a mű *Prologusának* nyitó mondatában: „Ez a művecske, mint minden Bolond Istók történet, tulajdonképpen önéletrajz-féle, bár a benne szereplő alakoknak, történéseknek semmi adatszerű kapcsolatuk sincs az életemmel”. Weöres *Bolond Istókja* az első személyű beszéddel, a

⁹ Seán BURKE, *The Death and Return of the Author. Criticism and Subjectivity in Barthes, Foucault and Derrida*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1998, 7, 193.

¹⁰ „Visszatér a szubjektum, nem illúzióként, hanem fikcióként. Bizonyos öröm meríthető abból, ha az ember valamiképpen individuumként gondolja el magát, ha kitalál egy végső fikciót, a legritkábbak közül valót: a fiktív identitást. Ez a fikció már nem az egység illúziója; épp ellenkezőleg, az a társadalmi színjáték, melyben saját pluralitásunkat léptetjük fel: az örömünk individuális, de nem személyes.” (Roland BARTHES, *A szöveg öröme* (ford. MIHANCsik Zsófia) = R. B.: *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*, Osiris, Bp., 1996, 113.)

¹¹ Valószínűleg erre utal Barthes azon megjegyzése, amely Sade esetében fehér csipkés kélzélőjének a látványát, Fourier életéből egy párizsi édes aprósütemény kedvelését és a leszbikus nők iránti kései rokonszenvét, Loyola esetében pedig a könnyben úszó szép szemét tartotta fontosnak kiemelni, hiszen a „sors emlékműveivel szemben állnak az *emlékfoszlányok*, az erózió, amely az elmúlt életből csak néhány elmosódó mozzanatot hagy hátra.” (BARTHES, *Sade, Fourier, Loyola, i. m.*, 13.)

feltűnően prózai formájával a formális kritériumokat is teljesíti, szinte mintha az önéletrajzi szövegértés lehetőségének feltűnően meg akarna felelni. A műfajjelölő alcím („Elbeszélő költemény prózában”) azonban már az irodalmi tradícióra reflektáló rájátszásként értelmezteti magát, hiszen az elbeszélő költeményt a nemzeti kánon a fiktitivásra hagyatkozó verses formájú műként gondolta el. A figyelemfelhívó kezdőmondat és az önéletrajziság irodalmi kellékei ellenére azonban talán ez a *Bolond Istók* az, amely legkevésbé szolgálhat egy hagyományos önéletrajz alapjául, hiszen a megjelenő szubjektum meseszerűen stilizált és a minden konkrét életrajzi utalást elhárítóan irodalmias.

A bolond, mint irodalmi téma olyan tartalmat hordoz, amelytől eltekinteni nem lehet a *Bolond Istók* említésekor. A közvetlen előd a magyar irodalomban Petőfi hasoncímű 1847-es keletkezésű elbeszélő költeménye, utódként, pedig a korábbi hazai tradícióra figyelő, az elődökre mottó formájában figyelmeztető Weöres Sándor 1942-es keletkezésű műve állhat. – Most csak a címük alapján „bolond” főszereplőkre gondolva és eltekintve a távoli párhuzamoktól, mint például Petőfi *Az örültjétől*, Mikszáth Pongrách grófjától... A világirodalmi hagyomány pedig olyan gazdag, hogy teljes áttekintése szinte lehetetlen. A bolondot színlelő, bolondot játszó szereplő a Hamlet és a Don Quijote óta olyan irodalmi tradíciót jelent, amelyben a bolondság ironikus értelmet nyer. A bolondnak tartható szereplő a világgal szembeállítva az értékrend összezavarodásának a bizonyítéka lesz. Nem a bolondot színlelő a bolond – sugallják ezek a művek – hanem az a világ az eszement, amelyben a humánus csak a deviancia, vagyis a bolondság álarcájában képes megmutatkozni. Általánosságban kijelenthető: az irodalmi bolondok valójában nem tekinthetők bolondnak a bolondság hétköznapi értelmében, hanem saját világuk fölé nőtt figurák, többnyire az igazabbnak tartott általános emberi értékek képviselői.

Érdemes ebből a szempontból alaposabban megvizsgálni Petőfi elbeszélő költeményét, nem csak az Aranyra tett – feltehető – hatása miatt is. Meglepő ugyanis, hogy szinte semmi kapcsolat nem tapasztalható a két azonos című mű között, még a műfajiságot is másként értékeli a mai befogadó, hiába a verses forma egyedüli közös formai jegye. Petőfi műve ugyanis a magyar irodalmi hagyományba jóval tradicionálisabban beleilleszkedő elbeszélő költemény kategóriájába sorolható, vagyis lineáris a cselekménymenete, nincsenek szubjektív lírai jellegű kitérők, nélkü-

lözi az életrajzi szerző életére vonatkozó konkrét utalásokat, valamint nem tartalmaz az epikai szílat megszakító, az irodalmiság jelenségeit gúnyoló, parodisztikus és önreflektáló kitételeket sem. Azaz hiányoznak belőle mindazon jegyek, amelyeket Imre László a verses regény fő karakterisztikumaként jelölt meg, és amelynek Arany műve egyértelműen megfelel. Petőfinél a történeti szál egyszerű és a banális befejezés a mai olvasó számára szinte annyira eléje megy az ún. „elvárási horizont”-nak, hogy a 'happy end'-es zárlat a hollywoodi filmekben felnövő nemzedék számára már szinte a giccs felé mutat.

Petőfi elbeszélő költeménye illeszkedik az irodalmi bolond tradíciójába, bár nem következetesen viszi végig. Az elején Bolond Istók valóban bolondos, hóbortos figuraként jelenik meg. Az időjárási jelenségekkel dacolása, a viharral vitázó alakjának a bemutatása, a garabonciás, nem hétköznapi emberi gesztusokkal leírható jellemzés azonban átalakul a történet folyamán józan polgári magatartásformává. Az a megváltói, igazlatói attitűd, amely az irodalmi bolond szereplők egyik szintén gyakori tulajdonsága (gondoljunk csak Miskin hercegre) a nagyapóval folytatott beszélgetésében jelenik meg. A történet szövése azonban olyan kisszerű lesz a bolondábrázolás tradíciójához képest, hogy szinte már nevetségessé válik. Bolond Istók ugyanis mindössze lakásfelújításba kezd, kibékíti a családot, egzisztenciát teremt. Végül családot alapít. A mű végének idilli képe, a hőésés kietlenségéből, a meleg pattogó tűzű szobába betekintő nézőpont, a nagypapával játszó unokák és a fonás közben daloló feleség meghitt látványa megféleltethető a bolondábrázolás hagyományának, amennyiben a Bolondnak nevezett szereplő lesz a „normális” világ képviselője, azaz jelen esetben a harmonikus, de kisszerű polgári értékrend megvalósítója. Míg azonban a világirodalom nagy műveiben a bolond éppen a fennálló világ ellenében képvisel magasabb eszményeket, addig Petőfi művében a Bolond Istóknak nevezett szereplő éppen az adott hétköznapi értékrend igazolását szolgálja rend-, harmónia- és családteremtő tevékenységével. A mű elején még deviánsnak látszó, rendkívüli tettekre predesztinált figura a történet végére érve az adott társadalmi rendbe beilleszkedő, példaértékűként megjelenített, rendszerető magatartásformát alakít ki

A Bolond Istókként megnevezett énstilizáció már korábban is megjelent Petőfi költészetében. Az 1844-es *A csavargó* című vers második versszaka az, amelyben a vers beszélője Bolond Istókhoz hasonlítja ma-

gát („Betérek Debrecenbe / Bolond Istók gyanánt.”). E versről szólva még a költői szerepjátszás poétikáját Petőfi költészetében vezérmotívumként értelmező – tehát az egyértelmű életrajzi vonatkozathatóságot elhárító – Horváth János is kénytelen elismerni, hogy ebben az esetben olyan „genre-kép”-ről van szó, amelyben a szerepjáték és az önéletrajziség szétválaszthatatlanul forr össze („ki mondja meg magára érti-e Petőfi vagy csakugyan a csavargóra?”¹²). Petőfi excentrikus lénye és a vers beszélőjének önmagát vagabundusként, nem beilleszkedő személyiségként bemutató jellemvonása e zsánerkép esetében valóban lehetségessé teszi az azonosítást. Az 1847-es elbeszélő költemény esetében azonban a korábbi csavargó szerep ellenében a beilleszkedő magatartásforma igénye, a történetvezetés elbutítottága és leányregényekbe illő lezárása, a hétköznapiságot idéző egyszerű életvezetési ideálja tette lehetővé a mindennapi, empirikus világra hagyatkozó életrajzi olvasatot. A Kerényi Ferenc – talán a mű e sajátosságai miatt – egy életrajzi periódus, a legényélet lezárásaként értelmezi Petőfi *Bolond Istókját*.¹³

Arany *Bolond Istókja* jóval összetettebb, mint Petőfié. Nem is hozható semmilyen életrajzi elhatározással szoros kapcsolatba. Teljesen elkerüli az irodalmi bolondábrázolás sablonját. Itt a bolondnak nevezett figura nem nő környezete felé, sőt éppen a kisszerűsége áll a közép-pontban. A mű szövege alapján az olvasó azt sem tudja eldönteni, hogy Bolond Istók bolond-e, és ha igen, akkor mi alapján, milyen értelemben nevezhető annak. Míg Petőfi elbeszélő költeménye esetében a „Bolond” megnevezés értelmezése fel sem merül, hiszen a szöveg nem reflektál rá, addig Arany verses regénye egyszerre több választ is felkínál. A különböző magyarázatok azonban ellentmondásban állnak egymással. Az első ének hatodik versszakában a narrátor a hős nevének kitalálása kapcsán említi először a nevet, jelezve a történet önkényes – a szereplő személyétől független – kitaláltságát:

Ahá! Bolond Istók! Ez jó nekem!
Istók, szerény név, s rája címerül
Az a Bolond szó illik képtelen

¹² HORVÁTH JÁNOS, *Petőfi Sándor*, Pallas, Bp., 1922, 59.

¹³ KERÉNYI FERENC, *Petőfi Sándor élete és költészete*, Osiris, Bp., 2008, 141. és 342.

A nyolcadik versszakban a bolond kifejezést már köznévv értelmében, azaz tulajdonságként használja. A tizedik versszak pedig egyenesen figyelmeztet arra, hogy

Az igaz név előbb-utóbb kipattan,
S minél több névvel és címmel takarják,
Annál hamarébb kiüti a szarvát.

Azaz Bolond Istók nevét az észbeli képességeit is meghatározó jellemző névként említi. A tizenharmadik versszakban található sor („nem volt hozzá esze”) pedig nyilvánvalóvá teszi a szövegnek azt a szándékát, hogy az olvasó figyeljen fel Bolond Istóknak a butasággal megegyező értelmű bolondságára. Az első énekben azonban a címszereplő jelleme nem látható, hiszen csak pólyás babaként jelenik meg a történetben. Értelmi képességeiről nem tudunk meg semmit. Tehát a felütés által előre jelzett bolondság az első ének szempontjából nélkülözhető lenne, pusztán a cím magyarázatára szolgál, hiszen jelentőségét csak a huszonhárom évvel később keletkezett, pontosabban addigra befejezett második énekben nyeri el. (Az első ének 1850-ben jelent meg, a második ének 1873-ra kapta meg végső formáját). A második énekben ugyanis már a debreceni kollégium tanulója Bolond Istók. Szellemi képességeinek bemutatása azonban itt is ellentmondásos. A huszonegyedik versszaktól kezd az elbeszélő taglalni személyiségét, amelyből a közepes diák képe alakul ki. A 'bolond' jelzőt sokszor alkalmazza a történetmondó, legtöbbször azonban ironikus kontextusban:

Látszik bolond volt. Ami szűnidőre
A megszabott órák s napok során,
Önvád nélkül szert tehetett, a dőre!
Azzal henyezte el későn-korán,
Hogy olvasott borúra és derűre

Bolond Istók tudását a narrátor rendezetlen ismerthalmazként mutatja be. A színészkalandhoz érve azonban kiderül, hogy Bolond Istók a beharangozással ellentétben jó tanuló volt, hiszen bizonyítványa „virít ám a sok eminens-tül”. Tehát nem egy sokféle érdeklődő, de a rendszeres műveltség és tudást nélkülöző közepes tanulórol van szó, ahogy azt a korábbi versszakok bemutatni igyekeztek. A második ének ellentmondást tartalmaz Bolond Istók bolondságát illetően. Ironikusan nevezi csak

bolondnak a főszereplőt, ez az irónia azonban nem mindig nyilvánvaló. Annyiban tekinthető tehát a második ének alapján Bolond Istók bolondnak, hogy kortársaihoz képest szélesebb érdeklődéssel és tudásvágygal rendelkezik. Ennek bemutatása azonban nem nő az irodalmi bolondok tradíciójának megfeleltethetően az értékrendet relativizáló és a hagyományos világképet kifordító jelentőségűvé.

Arany verses regénye tehát nem kifordítja az irodalmi tradíciót a társadalmi elvárásokba betagozódó életvezetés bemutatása céljából, ahogy Petőfi *Bolond Istókja*, hanem feltűnően negligálja azt. A bolondként megnevezett szereplő Aranynál nem a társadalmi elvárásokkal, szokásokkal dacoló hőstípust mutatja, hanem középszerű antihőssé válik, aki csak abban tűnik ki a társai közül, hogy élehetlenebb, mint ők. A mű kézirati példányon található, a korabeli ponyvára, színműirodalomra rájátszó cím – *Bolond Istók, vagy az élehetetlen*¹⁴ – is ezt jelezte.

A *Bolond Istókot* Arany befejezetlen művei közé sorolja irodalomtörténet-írásunk. A befejezetlen, töredékes műveknek az életműben elfoglalt feltűnően nagy arányára Barta János figyelt fel, aki Arany János alkotói sajátosságával magyarázta gyakoriságukat. *Arany János és az epikus perspektíva* című tanulmányában mutatta ki az irtózást az önisémetléstől, a hajlamot a változatos hangvételre és a mindig más és máshogyan megjelenített világképre. Még a téma, a címszereplő miatt egységes megszólalásúnak tartható mű, mint a Toldi-trilógia is jól mutatja ezt. A *Toldi a Toldi estéje*, a *Toldi szerelme* még a műfajiságukat tekintve sem nevezhető homogén hangvételűnek. A modor, a fiktív világ, a hangulat, a cselekményvezetés jellege, a megszólalás mikéntje annyira különbözik, hogy az megnehezíti az egységes műként, valóban trilógiaként felfogott tárgyalását. Barta János szerint a sok félbehagyott, töredékes formában fennmaradt mű ebből az alkotói sajátosságból vezethető le.

A *Bolond Istók* esetében is jól látható ez a széttartás. Az első és a második ének között olyan nagy a különbség, hogy szinte lehetetlen hagyományos értelemben vett egységes műnek tekinteni. Ugyanígy lehetetlen a két ének címszereplőjét egységes szubjektumként felfogni, hiszen Bolond Istók az irodalmi hősöknek a mű egészében azonos és egységes identitást kívánó hagyományának nem tud megfelelni, hanem inkább az irodalmi megformáltságtól függő, különféle személyiség-

¹⁴ AJÖM, III, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai, Bp., 1952, 309.

benyomásokból összeálló, változékony én-felfogást képvisel. Amikor a második ének végén áttekinti korábbi irodalmi próbálkozásait, hogy a végén tűzre vesse őket, akkor ebben a XVIII. század végétől indítható irodalmi hangvételek és magatartástípusok felsorolásában személyiségének irodalmi példáktól, koroktól, műfajoktól függő volta hangsúlyozódik.

Imre László a verses regény műfaját többek közt az alulkomponáltság és látszólagos szerkesztetlenség kritériumaival jellemezte, tehát a *Bolond Istók* esetében a műfaj számlájára is írható a befejezetlenség és az egységesség hiánya. Az Arany János kézírásával fennmaradt a harmadik és a negyedik ének cselekményének a vázlata különösen megnehezíti, hogy egységes kompozíciónak lehessen érzékelni. A szerzői szándék ugyanis a folytatásra tett erőfeszítést mutatja. Leginkább ennek a vázlatnak az ismeretében vált „befejezetlen mű” megjelölésűvé ez a verses regény.

Az önéletrajzi olvasat azonban segít feloldani a befejezetlenségből adódó olvasói hiányérzetet, hiszen az „önéletírói paktum” kellékeként válik értékelhetővé a mű különös befejezése. Mintha az Arany szöveg ráhangolódott volna az autobiografikus olvasati mód utóbbi évtizedekben fellendülő kutatásából leszűrt megállapítására: „az önéletírás jellegzetes, megismételhető sajátosságait – mind a forma, mind pedig az olvasói válasz tekintetében – az a tény biztosítja, hogy az önéletírás nem úgy végződik, mint a fikció vagy a történetírás. Amennyiben az önéletírás esetében egyáltalán beszélhetünk befejezésről, ez a befejezés a diskurzus cselekvése maga.”¹⁵ A *Bolond Istók* második éneke hangsúlyosan beillik ebbe a megfigyelésbe. Nem a történet záródik ugyanis le, hanem a megírás cselekedete. A második ének utolsó két versszakában, miután Bolond Istók összegezte eddigi irományait és döntött az elégetésük mellett, új terv fogant meg a fejében:

Igen! megírja – és ez lesz utolsó –
Elzöngi, versben, életíratát;
Azzal bezárul a mult, mint koporsó,
Ábrándozásnak mond jó éjszakát.
De, írva, nem majmolja senki olcsó

¹⁵ H. PORTER Abbott, *Önéletírás, autográfia, fikció: kísérlet a szövegtípusok osztályozására* (ford. PÉTI Miklós), Helikon, 2002/3, 296.

Fogásait, vagy a kor divatát,
Csupán a belső ösztönt követi,
S lesz, jó avagy rossz, – de eredeti.

Felejtí, úgymond, mit annakelőtte
Tudott s tanult: nem publikumnak ír;
Sajátjából – mint pók a maga-szötte
Fonált – eresztí amit tolla bír;
Tekintély vagy szabály nem lesz előtte,
Csak amit gondol, s az üres papír;
És ily szavakkal rögtön is belékezd -
De már hosszú ez ének: Múzsá, végezd.

A második ének a címszereplő új tervével záródik, aki új, és már az elődöktől eltávolodó művet, önéletírást készül megírni. Azt, amit Arany János tett – a recepciótörténeti hagyomány szerint – a *Bolond Istók* második énekével. Az utolsó két sor, a kezdés („belékezd”) és végzés („végezd”) közötti nyelvi különbséget relativizálja, hiszen az utolsó előtti sor a készülő önéletrajz nyitó idézeteként, mintegy a Múzsához szóló invokációként előlegezi meg a záró mondatot.

A *Bolond Istók* második éneke tehát meglehetősen különös, önmagába visszaforduló szerkezetet vesz ezzel. Ha a második éneket a befogadói hagyomány értelmében, valóban Arany János életrajzaként értelmezzük, akkor az olvasást a mű lezáró felszólítása ellenére sem lehet abbahagyni, hanem vissza kell lapozni a második ének kezdetére, ahol Bolond Istók/Arany János életrajza kezdődik. A második ének zárása tehát az önéletrajzi olvasat lehetőségéből egy olyan játékos teret nyit, amelyben az első személyű és a harmadik személyű beszédmód – az „én” és az „ő” – közötti különbség elmosódik, és ebben a körkörös szerkezetben egyszerre lesz a kezdés zárássá, az el- és kimondhatatlan, megnevezhetetlen szubjektum pedig csak ilyen ironikus formában megiscsak el- és kimondhatóvá, megnevezhetővé. A önéletrajzi olvasatból kirajzolódó szerkezet az önmaga farkába harapó kígyóra, az *uroborosra* emlékeztető formát vesz fel, amely ősi jelképként az örök életre és az önreflexióra utal. Ez az önéletrajz szempontjából egyáltalán nem lényegtelen, hiszen e beszédmód számára a halál elmondhatatlan, illetve csak elképzelt lehet, mint például Szabó Lőrinc *Tücsökzenéjében*. Arany János verses regényének ironikussága, beszédmódjának minden

nagyképű fontoskodást kerülő volta akadályt állít az elé, hogy belefeledkezessünk az *uroboros* jelentésének ennél jóval összetettebb misztikus vagy hermetikus jelentéstartalmába.

A folytatás vázlatos terve ezt a lezárást, a körkörös szerkezetet felborítja. A harmadik – az önéletrajzi értelmező kontextusban hangsúlyozandóan prózában megírt – ének ugyanis Bolond Istók önéletrajzát tartalmazza, amelyet az ének vázlatának utolsó mondata egyértelműsít („*Eddig az Istók önéletrajza*”). Ebből pedig egy olyan életrajz bontakozik ki, amely minden szinten eltér a megelőzőktől. A vázlat a korábbi két énekhez képest ellentmondást tartalmaz a Bolond név értelmezésében is. A korábbiakkal ellentétben itt ugyanis a címszereplő nevét iskolai csúfolódással magyarázza: az orgazdától öröklött Borond vezetéknévét csúfolták így. Ezzel a narrátor az első énekben kinyilvánított ötlettől vezérelt önkényes névhasználatát bírálja felül. A vázlat prózai formájából, amely mintha a fabula kivonatát tartalmazná, nem tudható meg, hogy a harmadik ének egyes számban és verses formában készült volna el, noha a második ének fentebb idézet része arról tudósít, hogy Bolond Istók verses önéletírását készül megírni. A negyedik ének vázlata pedig az első ének és a harmadik között a tartalommondásban keletkezett űrt tölti ki. A vázlat azzal zárul, hogy a történet visszatér a második ének végén befejezett szálhoz, és Istók további sorsát folytatja azzal, hogy korábbi nevelőanyja elcsábítja a fiút. Meglehetősen bonyolult történetmondásra utal tehát az utolsó két ének vázlata. A cselekmény kalandossága gyökeresen ellentétes az első két énekével, amelyekben a történet nem ilyen romantikus szenzációhajhászó fogásokkal élt, hanem a cselekményt felörlő, ellehetetlenítő, folyamatosan eltérítő narrációs technika segítségével éppen a visszafogottsága által vált meghatározhatóvá. Valószínűleg e hangnemi eltérés miatt nem dolgozta ki Arany a harmadik és a negyedik éneket, de talán hipotézisszerűen feltehető a kérdés: Nem lehet, hogy a vázlat maga a kidolgozás, amely a túlzottan lekerekített, rövidre zárt olvasat – köztük az életrajzi azonosság – ellenében hat? A verses regény műfajának szertelen és következetlenségeket bátran kipróbáló sajátosságai közé ez – még a szerzői szándék ellenére is talán – beleillik.

A szöveg – e feltételezés szerint – nemcsak az irodalmiság jelenségeit és az életrajz elmondhatóságát általában kérdőjelezné meg, hanem a textuális értelemben is lezárt és egységes, a kézirat és a nyomtatott

szöveg között fokozati sorrendet állító, kettősségükben ellentmondást nem tartalmazó kompozíciójú 'mű' lehetőségét is tagadná. A sajtó alá rendező döntésétől válik függővé, hogy a szöveg milyen olvasatot kínál fel. Arany *Bolond Istók*ja így a különböző kiadásokban más és más lesz. A kritikai kiadásban a második ének után rögtön következik a *Bolond Istók folytatásának terve* cím alatt.¹⁶ Ez a szövegrendezés arra utal, hogy a prózai folytatás, noha tervként szerepel, mégis szervesen kapcsolódik a verses részhez. A Keresztury Dezső-féle kiadás ugyanezzel a címmel, de már külön oldalra helyezi a „folytatást”.¹⁷ Ez pedig a vázlat-szöveg szupplementum jellegét sugallja. Az egyéb népszerű kiadások viszont hajlamosak a vázlatokról megfélekedezni. A szöveg e sajátossága a lezárt mű és a továbbírható, gondolható szöveg közötti hagyományos különbséget törli el, és a keletkezés állapotának folyamatszerűségét tartja fenn. Olvasói döntés következménye tehát, hogy négy énekből vagy két énekből álló szövegnek lehessen tekinteni Arany *Bolond Istók*ját. A stabil kompozíciójú textuálisan lezárt mű helyett bizonytalan, a befogadói nézőponttól függését még a filológia által is hangsúlyozó *bolondos* szövegfajta jön így létre. Életrajz és önéletrajz, valamint a tiszta fikció közötti különbség itt már csak az életút elmondhatatlanságot jelzően, relatív módon, a kiadói döntés és az olvasói nézőpont által örökösen átíródó, egymást hatálytalanító manőverként jelenhet meg.

Az önéletrajz általában véve az én-elbeszélő jelentőségének hangsúlyozására, szerepének az emelésére szolgáló beszédmód, Arany verses regényében megjelenő szubjektumra viszont a jelentéktelenség és a hétköznapiság a jellemző. A *Bolond Istók* tehát abba a sorba illeszkedik Arany életművében, amely különös önmetaforaként egyszerre állítja az életrajzi szerző, a költői énként megszólaló narrátor és a megnevezett szereplő azonosítását, ugyanakkor tagadja is. Az összevetésükből létrejövő szubjektum olyan különös módon alulstilizált, önredukáló önmetaforaként érthető, amely megnehezíti a hagyományos értelmű referenciális egymásravezíthetőséget. A *Bolond Istók* mellett *Az örök zsidó*, Vojtina, Senki Pál, a *Tamburás öreg úr*, az *Öreg pincér* szerepei, *A tölgyek alatt* és „*A tölgyek alatt*” költői énje mutathatja a metaforikus identitás-

¹⁶ AJÖM, III, *Elbeszélő költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Akadémiai, Bp., 1952, 197.

¹⁷ *Arany János válogatott művei*, I. *Költemények és fordítások*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, KERESZTURY Mária, Bp., 1971, 799.

nak a hagyományos fennköltebb költői alakmásokat szinte paródiaként átíró, sajátosan önironikus *biografémát* felkínáló, vagyis az életrajzi térben űzött szerepjátékok költészettörténeti jelentőségét.